

Техни католически величества

На черен път в Андалусия или Естрамадура един от първите автомобили в Испания е претърпял авария. На снимката млад мъж държи здраво волана. Не може да се нарече хубавец: има голям нос и огромни уши. Намазаната му с брилянтин коса е разделена на път. Този мустакат мъж, който шофира колата, е крал Алфонсо XIII.

От двете страни се виждат хора, които набягат с всички сили върху калниците. Лицата им са силно загорели от слънцето. Те са бедно облечени, без яки или вратовръзки. Напрягат старателно усилия. На заден план стоят трима-четирима души с костюми и шапки, които наблюдават сцената. Един ездач, вероятно местен земевладелец, е спрял наблизко коня си. Отдясно чака лаңдо с два коня и униформен кочияш, готово да спаси монарха, ако двигателят на колата му не запали. В текста към фотографията се казва, че най-голямото желание на краля е да поддържа „непосредствена връзка със своя народ“. Рядко може да се намери изображение, което пресъздава по-добре крайностите на социалните и икономическите контрасти в Испания в началото на XX в. Най-забележителното качество на снимката обаче е, че показва колко чужди трябва да са изглеждали един на друг селяните и кралят в собствената си страна.

Испания, с нейното строго традиционно управление от Мадрид, по това време е обзета от нарастващи вълнения – както в провинцията, така и в големите градове. Дори и най-елементарно разсъждаващите не биха казали, че Испанската гражданска война просто е започнала през юли 1936 г. с въстанието на генералите „националисти“ срещу републиканското правителство. Това събитие ознаменува най-големия сблъсък в този конфликт между сили, които определят облика на испанската история. Едно от тези полета на антагонизъм очевидно са класовите интереси, но има и две други, не по-маловажни: авторитарна власт срещу либертарен инстинкт и централно управление срещу регионалистични стремежи.

Генезисът на тези три оси на конфликт трябва да се търси в начина, по който Реконкистата на Испания от маврите е моделирала социалната структура на страната и е формирала мисленето на катсилските завоеватели. Периодичните военни кампании срещу маврите, започнати от предводителите на вестготите през VIII в.,

завършват накрая през 1492 г. с триумфалното влизане в Гранада на Исабела Кастилска и нейния съпруг Фернандо Арагонски. За испанския традиционалист това събитие бележи едновременно кулминацията на един дълъг кръстоносен поход и момента, в който започва цивилизацията на страната. От тази идея е проникнат и националистическият съюз от 1936 г., който постоянно препраща към славната епоха на Фернандо и Исабела, католическите монарси, и представя борбата си като втора реконкиста, където на либералите „червените“ и сепаратистите е отредена ролята на съвременни варвари.

С феодална армия, създаваща прототипа на държавна власт, монархията и военната аристокрация си върнали владението върху земите в борбата с маврите. За да продължи Реконкистата, аристокрацията се нуждаела не от храна, а от пари. Стоката, която можела да ги осигури, била мериносовата вълна. Заграбването на обществени земи за паша на овцете не само имало катастрофално въздействие върху снабдяването на селяните с храна, но и довело до ерозия на почвите, съсипвайки някогашната „житница на Римската империя“. Грижата за овцете не изисквала много хора и единствената алтернатива на гладната смърт била армията, а по-късно – империята. През Средновековието населението на Испания се изчислявало на около четиринайсет милиона души. В края на XVIII в. те били малко повече от седем милиона.

Кастилският авторитарен стил на управление се развива, като акцентът преминава от феодално-военна власт към политически контрол, упражняван от църквата. През седемте века на Реконкистата с нейния неравномерен ход църквата е играла роля най-вече като пропагандатор на войните и дори участник в тях. След това, по времето на Исабела, на мястото на архиепископа воин се появява кардинал с държавнически функции. Независимо от това църквата и армията запазват тясната връзка помежду си на фона на бързото разрастване на испанската империя, когато кръстът следва меч като сянка в повече от половината свят. Армията завладява, а след нея църквата интегрира новите територии в Кастилската държава.

Властта, упражнявана върху населението, била непреодолима сила, която се опирала на заплахата от ада, загатнат на земята в лицето на Инквизицията. Единствен денос, анонимно нашепване от ревнив враг често били достатъчни за Светата палата, а публичните признания, изтръгвани от осъдения преди аутодафето, поразително напомнят бъдещата тоталитарна държава. В допълнение църквата контролирала всеки аспект на образованието и налагала превантивни ограничения върху мисленето на цялото население, като изгаряла книги, за да не допусне религиозна и политическа ерес. Също така църквата възхвалявала кастилски качества като издръжливост на страдания и равнодушие пред лицето на смъртта. Тя насърчавала представата, че е по-добре да бъдеш гладуващ *кабайеро*^{*}, отколкото дебел търговец.

* Конник, рицар. – Б.р.

Водеща фигура в това испанско католическо пуританство бил кардинал Хименес де Сиснерос – аскетичният монах, издигнат от Исабела до положението на най-могъщия държавник от епохата. Това било в основата си акт на вътрешна реформация. Испания, която отхвърляла папството заради неговата поквара, трябвало да спаси Европа от ерес и католицизма от собствената му слабост. В резултат духовенството действало в съответствие с обявените принципи, с изключение на готовността за прошка и братската любов, и понякога изказвало мнения за собствеността, почти толкова подривни, колкото първоначалното учение. Въпреки това църквата предоставяла духовно оправдание за кастилската социална структура и била най-авторитарният фактор в нейната консолидация.

Третата ос на конфликт – централизъм срещу регионализъм – също се развила през XV и XVI в. Първото голямо въстание срещу обединените кралства включвало недвусмислено регионалистичен елемент. Въстанието на *комунерос* през 1520 г. срещу внука на Исабела, император Карл V, било предизвикано не само от неговата практика да използва страната като хазна за империята си и от арогантността на фламандските му придворни, но също и от незачитането му на местните права и обичаи. Голяма част от страната била асимилирана в кралство Кастилия посредством кралски бракове и испанските Хабсбурги предпочитали да оставят църквата да действа като спойка в тези владения.

Тези три определящи атрибути на кастилската държава – феодална, авторитарна и централистка – са тясно свързани помежду си. Това важи с особена сила, що се отнася до регионалния въпрос. Кастилия била установила централна власт в Испания и била изградила империята, но държавната администрация упорито отказвала да признае, че феодалните икономически отношения се превръщат в отживелица. Войните в Северна Европа, борбата срещу французите в Италия и унищожаването на Великата армада били знак, че имперската власт, създадена за по-малко от две поколения, е тръгнала по пътя на упадък почти веднага. Кастилия притежавала непримиримата гордост на наскоро обеднял благородник, който отказва да забележи паяжините и разрухата в големия си дом и упорито продължава да живее с мисълта за величието от своята младост. Тази способност да вижда само това, което иска да види, придавала на кастилската управляваща класа интровертен характер. Тя отказвала да проумее, че съкровищата от двата американски континента, натрупани в църквите, не хранят никого и че огромните количества скъпоценен, но безполезен метал само подкопават икономическата инфраструктура на страната.

Каталуня, която станала част от Арагонското кралство през Средновековието, била много различна от останалите райони на полуострова. Нищо чудно, че покъсно се появили търкания между Мадрид и Барселона. Каталунците се радвали до време на значително влияние в Средиземноморието. Тяхната империя включвала Балеарските острови, Корсика, Сардиния, Сицилия и Атинското херцогство.

Но тъй като не Фернандо Арагонски, а Исабела Кастилска финансираше Колумб, каталунците нямали пряк достъп за търговия с Америка.

През 1640 г. Каталуня и Португалия въстали срещу Филип IV Испански и неговия министър херцог Оливарес. Португалия извоювала независимост, но Каталуня признала за свой крал Луи XIII Френски до 1652 г., когато Барселона попаднала под властта на Филип IV. По-късно, след смъртта на последния от испанските Хабсбурги през 1700 г., започнала Войната за испанското наследство и Каталуня влязла в съюз с Англия срещу внука на Луи XIV, Филип Анжуйски. Каталунците били предадени от англичаните с Договора от Утрехт и Филип V Бурбонски отменил правата на Каталуня след оръзването им през 1714 г. Бил построен замъкът Монтжуик, който да се извисява над града и да напомня на каталунците, че се управляват от Мадрид. С това Филип се заел да осъществи централистката идея на своя дядо, Краля-слънце. Обединителното влияние на църквата отслабвало, затова била необходима нова центростремителна сила, за да може монархията да контролира непринадлежащите към Кастилия области. Баскският философ от XX в. Унамуно, който не е сепаратист, заявява, че „целта била единство и нищо друго; единство, задушавашо и най-малката проява на индивидуалност и различие... Това е догмата за непогрешимостта на владетеля.“ Безмилостният натиск обаче не решавал проблема, а само го отлагал в бъдещето.

Търговската изостаналост на Испания през XVII и XVIII в. се дължала главно на специфичната антикапиталистическа линия, поддържана от испанския католицизъм, който се придържал към средновековното учение за лихварството. Моралният кодекс на *идалгото* (испанския благородник) изисквал от него да презира парите по принцип и особено тяхното припечелване. Преброяването през 1788 г. показало, че близо 50% от пълнолетното мъжко население не участва в никаква форма на производителен труд. Армията, църквата и преди всичко огромната аристокрация били тягостно бреме за останалата част от населението. Може би тази статистика е станала повод за известната поговорка, че „половината Испания яде, но не работи, докато другата половина работи, но не яде“.

Като реакция срещу назадничавостта в търговията и неповратливостта на управляващата класа за Испания е естествено да преживее революция на средната класа преди повечето страни в Европа. Веригите ѝ са разхлабени за кратко в средата на XVIII в., при управлението на Карл III, когато в страната се чувства влиянието на Просвещението. Проведените реформи рязко ограничават влиянието на църквата върху армията, при което множество офицери са привлечени от масонството. Това антиклерикално и следователно политическо движение е неразривно свързано с развитието на либерализма сред твърде малобройната професионална средна класа в Испания. Либерализмът се превръща в разпознаваема сила в началото на XIX в. в резултат от Войната за независимост срещу армиите на Наполеон. Слабохарактерният Карл IV е свален с народно въстание заради корупцията и

скандалите около неговия фаворит Мануел де Годой и пристигането на френската армия. Наполеон отказва да признае наследника му Фердинанд VII и голяма част от испанската аристокрация заема страната на окупаторите. След това екзекуциите на Мюра в Мадрид предизвикват спонтанното народно въстание от Втори май 1808 г., когато хората яростно се нахвърлят с ножове срещу мамелюкската кавалерия на френския император. „Язвата на Наполеон“, както е наречено въстанието, е първата мащабна партизанска война от модерната епоха, по време на която 60 000 испанци загиват при отбраната на Сарагоса. Източник на ожесточената съпротива е народното движение, макар че някои либерално мислещи офицери от армията също изиграват голяма роля, особено в местните съвети по отбраната.

Традиционната структура на управление на „Старата Испания“ преживява първото си официално регистрирано сътресение през 1812 г., когато централният съвет по отбрана обявява Конституцията на Кадис, която е основана на либералните принципи, поддържани от средната класа. Възможността да отхвърлят задущаващите ограничения на монархията и църквата подтиква множество градове и провинции да обявят самоуправление в рамките на испанска федерация. Тези промени не просъществуват дълго. Фернандо VII получава разрешение да се върне при условие, че приеме конституцията, но по-късно нарушава думата си и се обръща за помощ към Свещения съюз. Под егидата на съюза френският крал Луи XVIII през 1823 г. изпраща армия, наречена „Стоте хиляди синове на свети Луи“, която да съкруши испанския либерализъм. Фернандо разформирова либералната армия и въвежда отново инквизицията, за да унищожи „пагубната мания за мислене“.

Испания през XIX в. продължава да страда от сблъсък между либерализъм и традиционализъм. След смъртта на Фернандо през 1833 г. негова наследница става младата кралица Исабела II. Тя получава подкрепата на либералите в армията (откъдето по-късно идват и повечето от нейните любовници). Традиционалистите обаче се обединяват около брата на Фернандо и неин съперник Дон Карлос (поради което и стават известни като карлисти). Главната опора на карлистите са дребните земевладелци от Пиренеите, особено в Навара, а поддръжниците на Дон Карлос се славят със своя религиозен фанатизъм и яростно отхвърляне на модерността. В първата Карлистка война от 1833–1840 г. десетхиляден британски легион под командването на офицери от редовната армия се сражава на страната на либералите. Гражданската война сто години по-късно също ще привлича доброволци от чужбина, но съчувственото отношение към подобни идеалистични каузи в британските управляващи кръгове се променя драстично. Възхищението от байроновската традиция да се подкрепят въстания в чужбина изчезва след 1918 г. с надигането на социалистическата революция и осъзнаването на реалните ужаси на войната.

Свободомислещият либерализъм, който в началото на века е получил разпространение в испанския офицерски корпус (по социална принадлежност все

по-близък до средната класа), върви към упадък. Либералите се облагодетелстват от продажбата на църковни земи и се превръщат в реакционна едра буржоазия. Правителствата в Мадрид са корумпирани и генералите развиват вкус към превратите. Това е епохата на *pronunciamiento*, на военните метежи, при които генералите строят войските си, произнасят дълги речи и се обявяват за спасители и диктатори на страната. Между 1814 и 1874 г. са извършени 37 опита за преврат, от които дванайсет са успешни.¹ Страната изнемогва и обеднява все повече, докато кралица Исабела се грижи да поддържа във форма офицерите от стражата си. Тя е най-после свалена от власт през 1868 г., след като си избира любовник, когото армията не одобрява. Две години по-късно за неин наследник е избран Амедео Савойски, но неговата искрена добра воля не е достатъчна, за да му спечели подкрепата на население, което вече е озлобено срещу монархията. Абдикацията му през февруари 1873 г. е последвана от гласуване в Кортесите, с което е установена република.

Първата република скоро е отменена с военна намеса. Нейната федералистка програма е включвала отмяна на военната повинност, което е много популярна мярка, но само седмици след първите избори спорадичните карлистски бунтове се превръщат в истинска гражданска война и правителството е принудено да наруши това важно обещание. Най-надеждните войски на карлисткия претендент се състоят от баски – убедени католици, които са мотивирани първоначално от сепаратистки амбиции да отхвърлят властта на Мадрид. Испанските монарси са единствени владетели на баскските провинции, които представляват *сеньорио* (сеньория) и никога не са били подчинени на централното управление като други части от полуострова.

Генералите виждат като основна роля на армията налагането на единство в Испания, особено след загубата на американската ѝ империя. Като кастилски централисти, те се ужасяват от перспективата за сепаратистки баскски и каталунски държави на пиренейската граница. Освен това са неумолими противници на федерализма – и затова, когато други области обявяват самоуправление, те не се колебаят да смажат това движение срещу централното управление от Мадрид, както и карлистите и баските. Първата република просъществува едва няколко месеца.

Консервативният политик Кановас дел Кастильо планира възстановяването на властта на Бурбоните още от абдикацията на Исабела. Той желае да установи стабилно правителство, като върне при това армията в казармите. Тази цел е постигната, когато генерал Мартинес Кампос обявява Алфонсо XII за крал в края на 1874 г. Алфонсо е син на Исабела (и следователно, както може да се предположи, е от добър военен сой), но по това време е още само кадет в „Сандхърст“.

Конституцията на Кановас, която ще просъществува половин век, отново усилива позициите на църквата и земевладелците. Те твърдо възнамеряват да запазят това положение и безсрамно манипулират изборите. Селяните и арендаторите

трябва да гласуват, както им казва господарят, или рискуват да бъдат прогонени. Политическите босове, касиките, провеждат политическата си агитация, като изпращат въоръжени банди, познати с името *El Partido de la Porra* (Партията на сопата), а ако това няма видим ефект, прибегват до унищожаване и подправяне на бюлетини. От Мадрид се разпространява политическа и икономическа корупция, която далеч надхвърля всичко виждано през по-ранните векове. Съдебната система е прогнила до последното селско съдилище, така че нито един бедняк не разчита да го изслушат, а още по-малко – да получи справедливост.

Въпреки че в провинциите може често да има ожесточено съперничество между либерали и консерватори, между техните лидери в столицата съществува на практика джентълменско споразумение. Когато се налага въвеждането на непопулярна мярка, консерваторите се оттеглят и отстъпват място на либералите, които са станали почти неразличими от своите опоненти. Двете партии напомнят на онези дървени човечета, които се появяват едно след друго, за да покажат какво е времето. От друга страна, всяка личност с по-високи идеали, която изобличава корупцията, дори да е представител на аристокрацията, се заклеймява като предател и изпада в изолация. Триединството на армия, монархия и църква, което е създадо империята първоначално, ще бъде определящо и за окончателното ѝ рухване. В Испано-американската война през 1898 г. позорният разгром на войската е последван от загубата на Куба, Филипините и Пуерто Рико. По-голямата част от храната и екипировката на войниците е била разпродадена от техните офицери.

Дори жалкият край на идеята за реконкиста в Куба през 1898 г. не извежда управниците на Испания от състоянието на късогледо самодоволство. Те не могат да приемат, че маниакалната привързаност към империята е съсипала страната. Да признаят това би означавало да разклатят устоите на институции като аристокрацията, църквата и армията. В този отказ да се изправят пред действителността те влизат в конфликт с нови политически сили, които се развиват бързо и които, за разлика от либералите в началото на XIX в., не могат да бъдат абсорбирани в управляващите структури. Несъвместимостта на „Вечна Испания“ с тези нови политически движения прераства в сблъсък, който по-късно ще разкъса страната на две.

Алфонсо XIII, шофьорът на авариралата кола, става крал на шестнайсетгодишна възраст през 1902 г. Бедността в началото на XX в. е толкова голяма, че само през първото десетилетие над половин милион испанци (от население от 18,5 милиона) емигрират в Новия свят. Продължителността на живота е около 35 години – същата, както по времето на Фернандо и Исабела. Неграмотността, макар и да се различава рязко според областта, е средно 64%. Две трети от активното население на Испания все още е заето с обработване на земята. Проблемът обаче не се свежда само до правата на собственост и напреженията между земевладелци и безимотни селяни. Жизненият стандарт и земеделските методи на петте милиона

фермери и селяни се различават в огромна степен според областта. В Андалусия, Естремадура и Ла Манча земеделието остава примитивно, трудоемко и слабо-производително. В много други райони като Галисия, Леон, Стара Кастилия, Каталуня и северната част на страната дребни земевладелци с пламенно независим дух обработват собствените си земи, докато богатата крайбрежна равнина на Леванте е може би най-добрият пример за интензивно земеделие в Европа.*

Промишлеността и минното дело осигуряват едва 18% от наличните работни места – малко повече в сравнение с битовите и други видове услуги.² Испания, особено плодородният крайбрежен район около Валенсия, изнася главно земеделска продукция и само малка част от добива на мините. Все пак, след рухването на последните остатъци от империята, в родината се връщат пари, благодарение на които, заедно с други инвестиции от Европа и преди всичко от Франция, настъпва разцвет на банковото дело, по време на който са създадени някои от големите днешни испански банки.** Правителството субсидира развитието на индустрията и са натрупвани огромни богатства, особено в Каталуня.

Страната остава неутрална по време на Първата световна война. Износът на земеделски продукти и суровини и нарастването на промишленото производство в такъв момент създават някакво подобие на икономическо чудо, с възникване на хиляди нови предприятия. Новосъздаденото благополучие довежда до значително повишаване на раждаемостта, ефектът от което ще се прояви двацет години по-късно, в средата на трийсетте. Външнотърговският баланс на Испания е толкова благоприятен, че златните резерви на страната се увеличават драстично.*** С края на войната обаче икономическото чудо замира. Правителствата се връщат към протекционистичната политика. Междувременно очакванията са се повишили и разочарованието и негодуванието са естествена реакция на настъпилата безработица.

* 78,7% от всички стопанства в Галисия са с по-малка площ от 10 хектара. В другия край на скалата са големите имения в Андалусия (над 100 хектара), които заемат 52,4% от земята. Вж. Edward Malefakis, *Reforma agraria y revolución campesina en la España del siglo XX*, Barcelona, 1971. [Всички бележки под линия с изключение на изрично посочените са на автора.]

** Вж. Carreras and Tafunell, *Historia económica de la España contemporánea*, с. 201–204. Банките играят толкова активна роля във финансирането на промишлените компании, че през 1921 г. седемте най-големи банки в Испания контролират половината капитал на всички испански затворени акционерни дружества.

*** Печалбите на компаниите достигат четири милиарда песети. Голяма част от тях, превърнати в злато, се съхраняват в резервите на Банка де Еспана. Вж. Francisco Comín, *Historia de la hacienda pública, II (España 1808–1995)*, Barcelona, 1996, с. 81 и 133.

Кралят слиза от сцената

Първият опит за организиране на някаква форма на профсъюз в Испания датира още от 30-те години на XIX в., а в средата на същия век в страната съществуват малки неполитически сдружения. След това нови политически идеи преминават Пиренеите и започват да пускат корени. Най-напред се появява анархистичната (или либертарна) форма на социализъм; нейните фундаментални разногласия с марксистическия социализъм ще имат силен отзвук в Испания. Когато Джузепе Фанели* пристига в Испания през 1868 г., Прудон вече е бил преведен от Пи и Маргал, президента на Първата република. Фанели е почитател на Бакунин – големия опонент на Маркс в Първия интернационал. Той пристига в Мадрид без пари и без познания по испански, но „Идеята“, както става известна, намира ентузиазирани слушатели. За четири години в Испания се появяват близо 50 000 последователи на Бакунин, повечето от които са в Андалусия.

Няколко причини обуславят факта, че първоначално анархизмът става най-влиятелното учение сред испанската работническа класа. Предлаганото от него устройство от кооперативни общности, които да се обединяват свободно, кореспондира с дълбоко вкоренените традиции на взаимопомощ, а федералистката организация допада на антицентралистките настроения. Той предлага и силна морална алтернатива на корумпираната политическа система и лицемерието на църквата. Много наблюдатели обръщат внимание върху наивния оптимизъм, който анархизмът насажда сред безимотните селяни в Андалусия. За този ефект допринася и фактът, че разпространителите на учението са аскетични фигури с облика на светци и че тези, които са го приели, се отказват от тютюна, алкохола и изневерите (като отхвърлят в същото време официалния брак). Затова и анархизмът е определян често като светска религия. Във всеки случай мощното въздействие на този ранен анархизъм довежда неговите последователи до убеждението, че всеки друг трябва да види в тази свобода и взаимопомощ единствената основа за естествено устроено общество. Необходимо е само едно въстание, за да се отворят очите на хората, да се освободи огромният потенциал от

* Италиански революционер и анархист. – Б.пр.

добра воля и да се започне това, което Бакунин нарича „спонтанно творчество на масите“.

Разочарованието им, че не успяват да „отключат механизма на историята“, както се изразява руският писател Виктор Серж, довежда до индивидуални актове на насилие през 90-те години на XIX в. *Tigres solitarios*, „самотните тигри“, както ги наричат техните другари анархисти, действат или с надеждата да подтикнат други да последват техния пример, или във възмездие за безогледната жестокост на тайната полиция, Бригада Сосиал. Най-прочутият такъв пример е от 1892 г., когато няколко анархисти са измъчвани до смърт в замъка Монтжуик в Барселона. Това предизвиква международна реакция на протест и довежда до убийството на Кановас дел Кастильо – организатора на реставрацията. По-нататък следва порочен кръг от репресии и отмъщения.

През последната четвърт на XIX в. марксисткото крило на социализма, *los autoritarios*, както ги наричат противниците им, се развива с много по-бавно темпо. В края на 1871 г., след падането на Парижката комуна, в Испания пристига зетят на Карл Маркс, Пол Лафарг, и през следващата година полага основите на испанския социализъм в Мадрид. Сравнително слабият успех на марксистите се дължи отчасти на акцента, който поставят върху централизираната държава. Социалистите под ръководството на словослагателя Пабло Иглесиас, който се очертава като най-влиятелния испански марксист, действат предпазливо и се съсредоточават върху изграждането на организация. Накрая през 1879 г. те основават Испанската социалистическа работническа партия (ПСОЕ), а през 1888 г. учредяват своя Всеобщ съюз на трудещите се (УХТ). Иглесиас поддържа настоятелно убеждението, че класовата борба трябва да се води с умерени и еволюционни методи (ПСОЕ не отхвърля официално монархията до 1914 г.). Социалистите обвиняват своите съперници анархисти в „безотговорност“, но на свой ред имат славата на прекалени бюрократи и се сдобиват с прозвището „испански прусаци“.

Друга причина за бавното развитие на социализма в предимно земеделското испанско общество е презрението на Маркс към селячеството и това, което той нарича „малоумието на селския живот“. Той смята, че капитализмът ще бъде премахнат само от своето собствено творение – промишления пролетариат. В Испания обаче голяма част от индустрията е съсредоточена в Каталуня, която се е превърнала в крепост на анархизма. Затова на „кастилските“ социалисти се налага да потърсят подкрепа сред промишлените работници в Билбао. Техни основни сфери на влияние ще бъдат централната част и северното крайбрежие на Испания, докато анархистите имат най-много последователи в средиземноморския пояс, особено в Каталуня и Андалусия.

От 90-те години на XIX в. до началото на 20-те години на XX в. Испания преживява множество бурни години, особено онези, които съвпадат с революциите в Русия и Германия в края на Първата световна война. Главните райони на борба са

големите поземлени имения, латифундиите на Андалусия и Естремадура, мините в долините на Астурия и Бискаия и индустриална Каталуня. В Барселона от края на XIX в. фабриканти новобогаташи изразяват насадата от триумфа си с архитектурна и социална показност.

Кръгът на насилието между бунтовната работна сила в индустрията и репресивните органи на моменти понякога избива в хаос. Бригада Сосиал, тайната полиция, в необичайно тълкуване на ролята си като пазител на обществения ред често наема гангстери, които изпраща срещу анархистките въоръжени бойци „пистолерос“, или стачните ръководители. Трябва да се каже все пак, че първият взрив от градски безредици, т.нар. Семана Трахика или „Трагичната седмица“, в края на юли 1909 г., не е предизвикан от разногласията в индустриалния сектор на Барселона. Той е страничен продукт на колониалната война в Мароко. Членове на рифско племе са избили колона войници, изпратени да охраняват минните концесии на граф Де Романонес, един от съветниците на Алфонсо XIII. Правителството свиква запасните войници; бедните не могат да си позволят да се откупят от военна служба, а най-тежко засегнати са женените работници.* През годините след катастрофата в Куба са избуяли силни антимилиитаристки настроения и спонтанната реакция на мароканската криза в Барселона е внезапна и неудържима.

„Младите варвари“, които подкрепят лидера на радикалната партия Алехандро Лерукс, се развихрят и намират още последователи; те палят църкви и извършват различни форми на светотатство, като прословутия инцидент, когато някакъв работник танцува с изкопана от гроба ѝ монахиня. Подобни символични прояви на насилие са логична реакция на народ, травмиран от обременително суеверие. Голяма част от ученията на испанската католическа църква са в съзвучие с Тъмните векове и това духовно потисничество, заедно с политическата роля, изпълнявана от църковните власти, поставя църквата на прицела на въстанието, в един ред с Гражданската гвардия. По време на безредиците са убити около шестима души, но когато армията пристига, за да възстанови реда, настава клане.

Арестувани са стотици хора, включително Франсиско Ферер, основателят на либертарното „Модерно училище“. Макар и да е очевидно, че Ферер няма нищо общо с бунтовете, католическата йерархия оказва силен натиск върху правителството да осъди нейния опонент в областта на образованието. Той е осъден на смърт въз основа на явно лъжесвидетелство. Екзекуцията му предизвиква вълна от протести в Испания и чужбина.

* След въоръжен сблъсък консервативното правителство на Антонио Маура решава да изпрати резервисти в Мароко. В Барселона това предизвиква спонтанни протести и обща стачка, продължила от 26 юли до 1 август 1909 г., по време на която се издигат барикади, а 42 манастири и църкви са повредени или разрушени. Вж. Joan Connolly Ullman, *La Semana Trágica*, Barcelona, 1972.

След барселонското въстание мнозинството в либертарното движение разработва различна стратегия. Тази нова насока, повлияна главно от френското синдикално движение, се обляга на профсъюзите, а крайната цел на такъв политически курс е обща стачка и впоследствие реорганизация на обществото въз основа на самоуправление в индустрията и земеделието. Това довежда до създаването на анархосиндикалистката Национална конфедерация на труда (КНТ), включените в която профсъюзи трябва да се организират по браншове, а не по професии. Следователно испанското либертарно движение се състои основно от анархисти пуристи и анархосиндикалисти.

През Първата световна война, докато индустриалците трупат огромни печалби, техните работници страдат от високата инфлация (цените се повишават двойно между 1913 и 1918 г.), а заплатите се увеличават само с 25%.¹ В резултат от това членската маса на профсъюзите нараства драстично. Членовете на УХТ стават 160 000, докато тези на анархосиндикалистката КНТ достигат 700 000 към края на 1919 г. Активистите на самата социалистическа партия, ПСОЕ, скоро се увеличават на 42 000. Сред най-изтъкнатите ѝ членове са Франсиско Ларго Кабайеро, Индалесио Прието, Фернандо де лос Риос и Хулиан Бестейро; всички те ще изиграят важни роли през следващите години. Междувременно твърде скромното католическо профсъюзно движение, „Конфедерацион Насионал Католика Агрария“ (КОНКА), нараства главно в аграрните централни райони на Кастилия и Леон. Единствената му надежда в индустриалните центрове е в страната на набожните баски.²

В Испания здраво укрепените позиции на военните се оказват сериозно препятствие пред постепените реформи. Испанската армия наброява 160 000 души под командването на 12 000 офицери и 213 генерали.³ Тази излишно раздута и некомпетентна организация е тежко бреме за държавата. Ролята ѝ е вечно неясна. Макар и реакционна по принцип, понякога тя вижда себе си като съюзник на народа срещу корумпираните политици, сила, способстваща за национално възраждане. След като е сведена до поддръжката на гарнизони в провинциите в резултат от загубата на империята, единствената област, където продължава да действа активно, е испанският протекторат Мароко – много по-малка част от африканската страна в сравнение с присъдената на Франция на Конференцията в Алхесирас през 1906 г. Единственият обект от икономически интерес на тази територия са фосфатните мини. В същото време местното население, кабилите, копнее да се избави от европейската власт. За испанските офицери, които се стремят към повишение, службата в Мароко обещава истински живот на военен далече от досадата на казармения живот в родината. „Африканистите“ се сдобиват с мистичен ореол, който ги превръща в елита на испанските въоръжени сили и изгражда у тях чувство за предопределение, както и арогантност.

През 1917 г. в Испания се разгръща военна и политическа криза. Във въоръжените сили са възникнали сдружения, известни с името „Хунтас де Дефенса“, които настояват за подобряване на условията, а когато правителството се опитва да ги закрие, публикуват манифест, в който остро критикуват окаяното състояние на армията. В страха си от *pronunciamento* (военен преврат) консервативната администрация на Едуардо Дато отстъпва пред част от техните искания. Окуражени от това развитие, някои политици и преди всичко лидерът на „Лига Каталана“ Франсеск Камбо решават, че могат да използват възможността, за да прокарат конституционни реформи. Те се надяват по този начин да модернизират страната и да въведат реална демокрация. Камбо свиква политическо събрание в Барселона на 19 юли като стъпка към учредително събрание на Кортесите – парламент с пълно представителство.

В същото време социалистическата ПСОЕ и УХТ, в плен на подобни илюзии, си въобразяват, че хунтите предлагат шанс за промяна. Те обявяват всеобща стачка в подкрепа на собствените си искания за учредителни Кортеси. Дато затваря парламента и суспендира конституционните гаранции. Стачката започва на 13 август в Мадрид, Барселона, Билбао, Сарагоса, Овиедо и минните райони на Астурия и Андалусия. „Хунтас де Дефенса“ обаче не просто отказват да се присъединят към революцията; техните членове вземат участие в потушаването на стачките, в резултат от което са убити 72 души, 156 са ранени, а 2000 – арестувани. В Астурия, където стачката продължава цял месец, генерал Рикардо Бургете и един млад „африканиста“, майор Франсиско Франко, ръководят репресиите, които включват и изтезания. Това загатва какво ще се случи по време на много по-сериозните вълнения през 1934 г., в които генерал Франко ще играе ръководна роля. Докато водачите на социалистите са осъдени на доживотен затвор в Картагена, Камбо не е засегнат по никакъв начин.

Репресиите сами по себе си не са решение за социалните проблеми, които се усилват с края на Първата световна война. Населението се увеличава, до голяма степен поради понижаването на детската смъртност, а градовете се разрастват в резултат от вътрешната миграция от по-обеднелите райони в провинциите, откъдето идват мъже и жени да търсят работа през период на нарастваща безработица. Църквата вече не е в състояние да контролира населението както по-рано, но политиците отказват да приемат възможността за промяна. Те не знаят или не искат да помислят как да преминат „от олигархичен либерализъм към масова демокрация“.⁴ Сравнително малко неща са се променили в сравнение с отпреди век, когато Фернандо VII е обрисувал Испания като бутилка шампанско, а себе си – като тапата, която не позволява на течността да изблигне.

Когато с края на Първата световна война спада и бързо нарасналият износ, настроенията сред работниците стават по-войнствени. Новините от Русия също

вдъхват надежди на левицата. Говори се как Европа от двата края ще бъде обхваната от пламъците на революцията. Периодът от 1918 до 1920 г., с въстанията в Андалусия и борбите в Барселона, са известни като „трите години на болшеви́зм“. Най-голямата вълна от размирици започва, когато анархосиндикалистката КНТ извежда в стачка работниците от „Ла Канадиенсе“*. Каталунските работодатели отвърщат с локаути и наемане на стачкоизменници от районите в депресия. В отговор на насилствените действия от страна на профсъюзите, особено КНТ, те наема *пистолерос*, за да застрелят профсъюзните ръководители. За да възстанови реда, Алфонсо XIII назначава генерал Севериано Мартинес Анидо за граждански губернатор. Неговият полицейски началник генерал Арлегуи реорганизира полицейските *пистолерос* и за по-малко от 48 часа 21 профсъюзни лидери са застреляни в домовете си или на улицата. Набраното ожесточение е толкова силно, че довежда до убийството на Едуардо Дато от анархисти през 1921 г.**

Радикализацията на КНТ се сблъсква с умерената позиция на социалистическата УХТ. В очите на анархосиндикалистите социалистите са реформисти, ако не и предатели на работническата класа. През 1921 г. е основана Испанската комунистическа партия, която привлича както анархисти, така и войнстващи социалисти, откликнали на призивите на Андреу Нин и Хоакин Маурин. Тази трета, макар и все още нищожна сила ще се включи в борбата за класов водач на промишлените работници. Междувременно надничарите в Андалусия продължават своята жакерия от обречени въстания. Стачките на селски работници следват бързо и ритмично една след друга. Всеки път властта прибегва до помощта на Гражданската гвардия, която потушава размириците с разстрели и арести. Протестите обхващат земите от Кордоба до Хаен, Севиля и Кадис, като издигат искания за по-добри условия и признаване на селските профсъюзи. В същото време, окуражени от новините от другия край на Европа, те възприемат лозунги като *Vivan los soviets!*, които изписват върху варосаните стени, и по този начин потвърждават подозренията на земевладелците, че ако проявят слабост, може да ги сполети същата ужасна съдба като събратята им в Русия.⁵ Дори политиците в Мадрид осъзнават, че трябва спешно да бъде осъществена някаква програма за поземлени реформи, но правителствата рядко се задържат на власт достатъчно дълго, за да се заемат сериозно с проблема.***

* Тази компания, която снабдява с електричество Барселона и трамваите, се нарича всъщност „Барселонска компания за градски транспорт, осветление и енергия“, но е известна с първоначалното си име „Ла Канадиенсе“.

** Между 1921 и 1923 г. в Барселона са убити около 152 души. През 1923 г. са убити специалистът по трудово право Франсеск Лайрет и анархосиндикалистът Салвадор Сегуи, както и архиепископът на Сарагоса кардинал Солдевия.

*** Между 1917 и 1923 г. има 23 сериозни правителствени кризи и 30 по-незначителни усложнения.

Въпреки че политиките в Мадрид успяват да поддържат определено статукво през по-голямата част от времето, през юли 1921 г. настъпва далеч по-дълбока криза, когато испанската армия в Мароко претърпява крайно позорно поражение. Една дивизия под командването на генерал Силвестре е нападната от засада при Ануал от марокански туземци, предвождани от Абд-ел-Крим. Твърди се, че крал Алфонсо, който искал да се похвали с впечатляваща победа на празника на свети Яков (покровител на испанската армия), заради собствените си тщеславни амбиции подтикнал Силвестре към тази авантюра зад гърба на военния министър.

Експедицията до Ануал е класически пример за военна некомпетентност: 10 000 войници са убити, 4000 са взети в плен, а Силвестре сам слага край на живота си. Седмица по-късно испанците губят друга важна позиция; в клането загиват още 7000 войници, а офицерите са откарани в плен оковани. Реакцията в цяла Испания е толкова остра, че правителството е принудено да създаде комисия за разследване. Тя подлага краля на безмилостна критика, но преди докладът ѝ да бъде публикуван, на 13 септември, новият генерал-капитан* на Каталуня генерал Мигел Примо де Ривера извършва военен преврат. Той обявява себе си за диктатор и оставя Алфонсо на поста му като държавен глава. Останалите генерали го подкрепят негласно, за да предотвратят публичното осъждане на армията и краля.

Генерал Примо де Ривера веднага обявява военно положение в цялата страна, за да предотврати отрано всякакви размирици и протести. Той обаче не е типичният диктатор от периода между двете световни войни. Може да се определи донякъде като андалуска версия на онези дръзки и твърдоглави английски скуайъри от епохата на Регентството. Като млад офицер е бил отвратен от корупционните практики в армията като продажбата на храна и екипировка, предназначени за войниците. Той обаче притежава онзи фатален възглед за политиката, типичен за военните: смята, че всичко ще се нареди, ако всички успеят да се обединят в една-единствена партия, подобна на самата армия. Впоследствие той основава своя собствена организация, „Унион Патриотика“, която обаче остава твърде далече от масовата подкрепа. Примо освен това има напълно произволен подход към правосъдието и често се опитва играе ролята на Соломон с чувство за хумор, което не дава търсения ефект. Все пак неговата диктатура не се отличава с крайната жестокост, която по принцип свързваме с полицейската държава.

Вземането на властта от Примо първоначално е посрещнато с одобрение от индустриалците и е прието от либералната средна класа, която смята, че нищо не би могло да бъде по-лошо от последните години на хаос и кръвопролития. Те се надяват, че диктаторът, макар и член на аристокрацията, би могъл да проведе аграрни реформи, за каквито нито едно правителство на земевладелци не би по-

* В случая длъжност, подобна на военен губернатор. – Б.пр.

мислило. Само че въпреки патриархално-съчувственото отношение на Примо към селяните всеки сериозен опит за решаване на аграрния проблем би изисквал мерки, които са твърде радикални за него и немислими за онези, от които зависи властта му.

Той все пак прави опит да сложи край на индустриалната война в Каталуня. Примо решава, че работническите организации трябва да бъдат включени в този процес, а работодателите да бъдат поставени под контрол. Очевидният избор за него са социалистите, подкрепящи централизма, и той привлича като държавен съветник в правителството си секретаря на УХТ Франсиско Ларго Кабайеро със задачата да създаде арбитражни съвети за промишления сектор. Идеята за сътрудничество с администрацията на Примо среща твърд отпор от страна на другия главен социалистически лидер, Индалесио Прието. Анархистите също обвиняват Ларго Кабайеро в безсрамен опортюнизъм в момент, когато техните организации и издания са забранени.

Междувременно каталунските работодатели, които са приветствали идването на власт на Примо, недоволстват от мерките му за контрол върху методите, по които те се справят с профсъюзните водачи. При това Примо атакува и техния национализъм със злобна наслада, като се опитва да задуши каталунския език и култура. Подобно на всички хора с патриархално мислене, той не се съмнява в собствените си добри намерения. Прави великодушни жестове, въвежда незначителни мерки, а поведението му е непредсказуемо. Най-големият му успех, който се дължи повече на късмет, отколкото на умела политика, е, че слага край на войната в Мароко. През април 1925 г. великият рифски вожд Абд-ел-Карим надскача прага на възможностите си, като атакува свирепо френската зона. Резултатът, който не закъснява, е военен съюз между Франция и Испания. На 8 септември френски и испански войски дебаркират при Алусемас и устройват капан на войските на Абд-ел-Карим. Въстанието в Мароко най-после е съкрушено.

През декември Примо създава директорат, съставен от офицери и цивилни. Плановите му за модернизирание на Испания обаче страдат от липсата както на късмет, така и на точна преценка. Те включват свръхамбициозни и зле планирани инженерни проекти като водноелектрически централи и магистрални пътища, които водят до огромно пилеене на средства.* Дефицитът нараства двойно между 1925 и 1929 г., а младият финансов министър Хосе Калво Сотело влошава допъл-

* Като използва „Патронато дел Сиркито Насионал де Фирмес Еспесиалес“, диктатурата ремонтира 2500 километра магистрални пътища. За хидроенергийни проекти властта създава „Конфедерасионес Синдикалес Хидрографикас“ за Ебро, Дуеро, Сегура, Гуадалкивир и Източните Пиренеи, въпреки че от всички тези организации само тази за Ебро се развива успешно под ръководството на инженера Мануел Лоренсо Пардо и отговорния министър, граф Де Гуадалорсе. Вж. José Luis García Delgado и Santos Juliá (eds), *La España del siglo XX*, с. 319 и сл.

нително ситуацията, като привързва песетата към златния стандарт. Валутните спекуланти натрупват огромни богатства за сметка на правителството, а опитите да се поддържа стойността на валутата се провалят печално. Започва изтичане на капитал от страната и по времето, когато е обявена Втората република през 1931 г., песетата е загубила близо 50% от стойността си.

Под управлението на Примо се трупа раздразнение, което не може да намери отдушник. Банкерите и индустриалците недоволстват от намесата му във въпроси, които не разбира. Средната класа започва да реагира, когато той посяга към университетите. Като ярък продукт на своята професия и среда, добронамереният патриарх се превръща в уязвимо място за монархията, която е била спасена благодарение на неговата намеса. Алфонсо XIII започва да се бои за трона си. През последните пет години в ляволибералните и интелектуалните кръгове е възникнала политическа опозиция на диктатурата. Най-важната от тези организации става известна с името „Алианса Републикана“. Нейни ръководители са Мануел Асаня, Алехандро Лерукс, Марселино Доминго и още некоцина. Целта на този съюз е да премахне не само диктатурата, но и монархията. Сред редовете на социалистите също се засилва опозицията срещу идеята за сътрудничество с Примо изобщо и към 1929 г. Ларго Кабайеро е принуден да осъзнае, че е сгрешил, като се е съгласил да работи с режима. Когато през 1930 г. социалистите се обявяват против монархията и диктатурата, членската маса на УХТ започва бързо да се увеличава. От 211 000 през 1923 г. членовете му стават 277 000 през 1930 г., а две години по-късно ще надхвърлят половин милион.

Като суров, праволинеен водач, чийто авторитет е поставен под съмнение, Примо се опитва все повече да налага волята си. Оскърбен и разстроен, че не го ценят по достойнство, той апелира към армията, за да се увери, че има нейната подкрепа. След като става ясно, че няма да получи такава, Примо представя оставката си пред краля на 28 януари 1930 г. и заминава в изгнание. Умира в Париж няколко седмици по-късно.

На 30 януари Алфонсо XIII, който не може вече да разчита на конституцията, след като сам я е нарушил, възлага съставянето на правителство на друг генерал, Дамасо Беренгер. Това предизвиква негодуванието на генерал Санхурхо, по онова време началник на Гражданската гвардия, който вижда в свое лице по-подходящ кандидат за поста. Упорството, с което Алфонсо се обръща към генералите, и фактът, че Беренгер оставя да измине цяла година, преди да свика Кортесите, само озлобява още повече хората, докато страната се управлява с укази, а цензурата остава непроменена. Дори политици с някогашни монархически убеждения като Нисето Алкала Самора и Мигел Маура публично се изказват в подкрепа на републиканско устройство.

Индалесио Прието, най-напред на своя глава, а по-късно с подкрепата на изпълнителните комитети на социалистическата ПСОЕ и профсъюза УХТ, се при-

съединява към заговора. Републиканският съюз е потвърден официално на 27 август 1930 г. в баския крайбрежен курорт Сан Себастиан. Към пакта се присъединяват каталунски републиканци – както става известно, с условието Каталуня да получи статут на автономна област. Това републиканско движение укрепва, когато получава поддръжката на офицери от въоръжените сили като Гонсало Кейпо де Ляно, който ще бъде един от главните съперници на генерал Франко след военния бунт от 1936 г.; авиатора Рамон Франко, брат на националистическия водач; и Игнасио Идалго де Сиснерос, който по-късно ще командва републиканската авиация в Гражданската война от страна на комунистите.

През декември УХТ обявява всеобща стачка, на която анархосиндикалистката КНТ не се противопоставя. Междувременно Алкала Самора става председател на революционен комитет, който се определя като правителство в очакване. Студенти и работници открито агитират за сваляне на монархията и въстанието, планирано за 12 декември, се налага да бъде отложено с три дни. За нещастие, никой не предупреждава капитаните Галан и Гарсия Ернандес от гарнизона на Хака. Те вдигат бунт в шест часа сутринта, но след като става ясно, че са сами, са принудени да се предадат. Дадени са под съд за военен метеж и са екзекутирани. Това веднага ги превръща в мъченици на републиканската кауза. Генерал Емилио Мола, началник на службата за сигурност, нарежда да арестуват всички членове на революционните комитети, които могат да бъдат издирени, и въстанието се проваля. Това обаче не може да възпре за дълго републиканския порив.

На следващия месец, януари 1931 г., започва нова университетска стачка под ръководството на група, известна с името „Ал Сервисио де ла Република“. Тя включва видни фигури от испанската интелигенция: Хосе Ортега-и-Гасет, Грегорио Мараньон, Рамон Перес де Аяла и техния председател, поета Антонио Мачадо. На 14 февруари кралят, разтревожен от неспокойната обстановка, заменя Беренгер с адмирал Хуан Батиста Аснар и дава нареждане за провеждането на общински избори на 12 април. Това позволява на републиканците да превърнат гласуването в плебисцит за самата монархия. На 12 април вечерта започват да излизат резултатите. Социалистите и либералните републиканци са спечелили в почти всички провинциални столици на Испания. Възторжените тълпи, които изпълват центъра на Мадрид, веднага приветстват кабинета в сянка на Алкала Самора като новото правителство, въпреки че тези избори нямат нищо общо с Кортесите.*

Генерал Беренгер, който е станал военен министър, заповядва на армията да се съобразява с волята на народа. Граф Де Романонес, член на правителството на адмирал Аснар, напразно се опитва да постигне споразумение с републиканския

* Точните резултати не са сигурни. Вж. М. Martínez Cuadrado в *Elecciones y partidos políticos en España, 1808–1931*, Madrid, 1969, vol. 2, с. 1000–1001. В Мадрид републиканците получават три пъти повече гласове от монархистите, а в Барселона – четири пъти повече.

комитет. След това се обръща към командващия на Гражданската гвардия, генерал Санхурхо, с въпрос дали може да разчита на неговите сили. Оскърбеният генерал си откъщава, като дава отрицателен отговор. Целият Мадрид се превръща в „народно празненство с външните признаци на революция“⁶. Същата вечер адмирал Аснар представя на краля оставката на своето правителство.

В шест часа сутринта на 14 април 1931 г. в Ейбар е провъзгласена Републиката и новината за това се разпространява почти мълниеносно в цяла Испания. Романонес се среща с републиканския лидер Алкала Самора, който му казва, че кралят и неговото семейство трябва да напуснат Испания още същия следобед. Кралят, който отхвърля идеята на друг свой министър, че трябва да се задържи на власт с помощта на армията, заминава от Мадрид, за да вземе кораб от Картахена. Отпътуването му минава без вълнения. „Много преди своето сгромолясване монархията се беше изпарила от съзнанието на испанците“ – пише Мигел Маура.⁷